

Станіслав ПУЛЬТЕР

РОМАНТИК З ПОДВІЙНОЮ ДУШЕЮ

(польський письменник Міхал Чайковський:
нащадок українського гетьманського роду – наш земляк)

Про творчість польського письменника-романіста Міхала Чайковського наші сучасники ще мало обізнані. Відомо, що він належав до «української школи» в польському письменстві. Ця літературна течія митців слова під впливом ідей романтизму прагнули у своїх художніх творах викликати серед польського суспільства інтерес до минулого українського народу. Як зазначав український історик Дм. Дорошенко, «польське суспільство на правобережній Україні в значній своїй частині було польське лише мовою та культурою. В дійсності це були спольщені нащадки колишньої української шляхти... Люблячи Україну й її природу, вони черпали своє натхнення в бурхливій минувщині краю, в козацьких подвигах, брали сюжети з української історії, обробляли мотиви української народної поезії, наслідуючи її форми. Не перестаючи бути патріотами історичної Польщі й беручи участь у боротьбі за польську справу, представники „української школи” мали вплив на розвиток української національної свідомості й українського патріотизму взагалі»¹.

Слід назвати цілу низку імен фольклористів і літераторів цього напрямку: поети – Антін Мальчевський, Богдан Залеський, Северин Гоцинський, Александр Гроза; прозаїки – Томаш Олізаровський, Генріх Ржевуський, Міхал Грабовський та ін. Дехто з представників цієї групи перейшов до писання навіть своїх творів українською мовою, як-от: Тимко Падура, Антін Шашкевич, Спиридон Осташевський. Зазначу, що більша частина названих

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – Т. 2. – К.: Глобус, 1991. – С. 279.

представників красного польського письменства була багатьма нитками свого життя і творчості пов'язана з нашим житомирським краєм². Цікаві думки з цього приводу знаходимо у відомого українського літературознавця Сергія Єфремова в його праці «Історія українського письменства»: «Українська школа в польській літературі не зникла без сліду в українсько-польських стосунках. Не раз і потім спольщені українці й родимі поляки вдаються до українських сюжетів і навіть мови»³. Він називає три течії цієї української школи: «балагульство» (Антін Шашкевич), українофільське народовство (Ю.-І. Крашевський і Л. Совінський) і «хлопоманство» (В. Антонович, Т. Рильський, С. Осташевський).

Заслуговує на увагу в цьому плані громадська і письменницька постать у польській літературі Міхала Чайковського. В 1857 році в Парижі вийшла книга польською мовою «Козацтво в Терції», де відтворено портрет турецького воєначальника з підписом по-французьки: «Садик-паша, предводитель усіх козаків Оттоманської імперії». Це ж і була розповідь про шукача романтичних пригод, «волинянина за Дунаєм» – він же Михайло Чайковський.

Народився Михайло Чайковський 1804 року в селі Гальчин на Бердичівщині. Його батько – подільський шляхтич, підкормій (вищий придворний чин у старій Польщі) Житомирський, переселився із Малої Польщі на Волинь ще у XVII ст. По материній лінії – він потомок українського гетьмана Івана Брюховецького. А прапредок Михайла Чайковського був козацьким полковником і однодумцем гетьмана Мазепи.

Родові традиції в родині М. Чайковських були у великій пошані. У своїх автобіографічних «Записках» він писав: «У спадщині від нього (гетьмана Брюховецького – С. П.) моя мати дістала сім величезних, у пергамент оправлених, книг, писаних ним (гетьманом), власноручно, прозою і віршами, по-українськи, по-польськи і латиною. Це була дивна мозаїка розповідей, сентенцій, думок, правил, рецептів – все було дуже остроумне й надзвичайно цікаве. Коли я навчився читати, моїм улюбленим заняттям було

² Єршов В. Представники польської літератури // Поліський дивосвіт: У 2 ч. – Ч. 1. – Житомир: Полісся, 2000. – С. 299 – 312; Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. – Житомир: Полісся, 2008. – С. 516 – 550.

³ Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1998. – С. 317.

перечитувати цю дорогу для мене родинну хроніку»⁴.

Автор «Записок» додавав, що, крім козацьких традицій, у родині Чайковських зберігались і обереги польської шляхти. Його дід по матері Михайло Глибоцький запропонував батькам охрестити внука під ім'ям Михайло з метою, щоб козацький архангел оберігав його від усього злого. На бажання діда його любимця Михася батьки вбирали в козацький стрій. Особливо мати хлопчика намагалася виховати сина українським козаком. Ще з дитинства його навчали соколиному полюванню, прирученню коней, а серед ровесників не було рівних йому у стрільбі. За дідовою наукою вбачалося з внука зробити майбутнього «справжнього аристократа в душі козацтва й шляхетства»⁵.

Першими вчителями Михайла були відомі українофіли Антонович і бандурист Левко, які також прагнули виховати свого учня в душі українських народних традицій.

Ще підлітком Михась втратив батька. На дев'ятому році життя його віддають до навчання у відому тоді на Україні Бердичівську школу англійця Вольсея, колишнього директора Рішельєвського ліцею в Одесі. Вихованців навчали військової справи, кількох іноземних мов, знайомили з поезикою, фізикою і математикою. До викладання запрошували талановитих літераторів, астрономів і музикантів. Серед відомих учителів словесності був П.П.Гулак-Артемівський, який у майбутньому стане творцем віршованої байки в українській літературі, наслідуючи художню манеру світових байкарів поляка І. Красіцького і француза Лафонтена⁶.

Згодом Михайла віддають у навчання до школи у Межиріччі-Корецькім (нинішня Рівненська область). Тут він попадає під вплив отців-піаристів – ордена скоріше космополітичного, ніж власне польського. Під час занять у ліцеї та на домашніх вакаціях хлопець наслухався різних дискурсів про історичне минуле України від представників польського і російського вченого люду. Для юнака зразком у житті стає Вишневецький – Байда, Конашевич-Сагайдачний, Іван Виговський та Іван Мазепа. Але недолюбував

⁴ Дорошенко Дм. Нарис історії України: У 2 т. – Т. 2. – К.: Глобус, 1991. – С. 427.

⁵ Луців В. Легендарний нащадок роду Брюховецьких // Визвольний шлях. – № 4-5. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1962. – С. 427.

⁶ Історія української літератури (перша половина XIX ст.) / За ред. І.П. Скрипника. – К.: Вища школа, 1980. – С. 47.

Богдана Хмельницького, який «по п'яному, ради користи, під впливом перенесених кривд, що він надто глибоко прийняв до серця, підкопав Русь, яка раз добровільно приєдналась до Литви і Московії і може існувати тільки під скиптром московського царя або польського короля»⁷. Його переконання схилиються до утворення демократичної всеслов'янської держави, де древній Київ має стати «столицею для ста мільйонів слов'ян»⁸.

Літературознавець д-р Василь Луків (Німеччина) писав про вагання юнака М. Чайковського у період формування світоглядних життєвих позицій так: «Три основні стихії брали перевагу над ним і хилили його то в один, то в другий бік. Першим, стихійним первнем у нього була історична козаччина, з її славним, героїчним минулим. Друга – була приманлива розгнuzданість, розхристаність польської шляхти його часів. І врешті – штучна й нещира прихильність до московського самодержавства, потрібна на те, щоб після всіх життєвих клопотів і злиднів скитальця повернутися під ласкаву руку московського царя»⁹.

Ставши бакалавром математики по закінченню школи, Михайло підкоряється бажанню матері і продовжує навчання у Варшавському університеті. Слід пам'ятати, що в цей час закінчились наполеонівські війни і на багатьох теренах Російської імперії стали поширюватись слов'янофільські ідеї і з'явились масонські ложі. Та не вся тогочасна молодь, як зазначав М. Чайковський, захоплювалась філософією і політикою. Про уподобання і захоплення молодих людей він іронічно писав у своїх «Спогадах»: «Варшава танцювала, Краків молився, Львів закохувався, Вільно захоплювалось ловами, а старий Київ грав у карти»¹⁰.

Михайло добре вчивсь в університеті, але тут раптово помирає мати і він змушений повернутись до Гальчинського помістя, щоб дати господарський лад йому. А в цей же час помирає його дядько і він стає спадкоємцем ще більшого маєтку.

Наближались для поляків пам'ятні 1830-ті роки. Готувалось повстання проти російського самодержавства на всіх польських

⁷ Луців В. Вказана книга. – С. 428.

⁸ Луців В. Вказана книга. – С. 429.

⁹ Луців В. Вказана книга. – С. 429.

¹⁰ Записки Михаила Чайковского (Махмед-Садик-паши). – СПб, 1895. – С. 171.

теренах. Бердичівська шляхта в 1831 році активно підтримала повстанців. Сам Михайло був активним учасником цього виступу. У своїх маєтках він відзначився гуманним ставленням до своїх підлеглих селян.

Між польської шляхти і українських козацьких родів, міщан і простолюду йшла сильна агітація на підтримку польського повстання. До речі, з українських панів у цьому повстанні взяли участь два нащадки гетьмана Івана Виговського (також нашого земляка) – сини Антін і Станіслав. Тільки українське селянство в переважній своїй частині були байдужими до бурхливих польських подій. Проте селяни поміщика Михайла Чайковського захистили його від арешту царськими жандармами. Ось як він у своїх «Спогадах» писав про цей епізод із свого життя: «В цю хвилину в церкві задзвонили в дзвони. В першу мить я подумав, що це селяни нападають на панів, чого сподівались усі поміщики. Але тому, що офіцер зблід, як полотно, я зрозумів, що тут щось не те. Підходячи до старшини, я сказав: „Щось то буде?“, і в цю хвилину ми почули, що фіртка із саду виломана, а юрба селян з усього Гальчина увірвалась у дім. В цю хвилину, як одні кричали: „Нашого пана хочуть арештувати – не дамо його!“, інші схопили офіцера. В кімнату ввійшли жандарми із шаблями на голо, але в одну мить шаблі були в руках селян, а жандарми повалені на землю. Пролунали крики: „Повісити, повісити!“¹¹. Це був жандармський загін, яким керував ад’ютант київського губернатора Левашова.

Виступ польської шляхти Бердичівщини очолив поміщик Кароль Ружицький, з яким Михайло Чайковський породичався, взявши його доньку за дружину. Спочатку повстанцям навіть удалось розбити російський загін біля Чуднова, але потім вони потерпіли поразку біля села Жеребки...

А далі наступили довгі роки вимушеної еміграції на захід. «Одісея» М. Чайковського розтягнулась аж на сорок років, що становило майже половину його життя. Спочатку М. Чайковський і К. Ружицький добрались до Лемберга (колишня назва Львова), де їх гостинно прийняв австрійський намісник князь Лобковіч і пообіцяв захист і притулок. Та згодом австрійський уряд круто повернув свою політику. Почались арешти збіглих повстанців і

¹¹ Записки Михаила Чайковского (Махмед-Садык-паши) – СПб, 1895. – С. 430.

перевезення їх до Оломоуца (Чехія). Щоправда, польські священики всіляко допомагали повстанцям в оформленні документів до інших країн.

Спочатку Михайло Чайковський мав намір податися за Дунай до українських козаків, що були турецькими підданими, та з намови друзів вирішив шукати пристановища у Франції. У Парижі їх співчуваюче прийняли, вважаючи за «біглих із Сибіру воїнів Наполеона».

Почались складні роки вимушеної еміграції. Польські повстанці, що групувалися біля екзильного польського уряду, очолюваного Адамом Чарторийським, радо прийняли до своїх лав Михайла Чайковського. Та незважаючи на дружнє ставлення до них французів, польська еміграція почала розпадатися.

А в житті самого Михайла Чайковського настають значні переміни. Він знайомиться з одною заможною французькою родиною і вдруге одружується на доньці господаря. Розпочинає успішно займатись журналістикою і налагоджує зв'язки з багатьма французькими та польськими газетами. Знаходячись в колі польських відомих поетів – Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Богдана Залеського, – він і сам починає писати романи і повісті польською мовою. Перша друквана його повість – «Вернигора». Це антиросійський твір, що має агітаційне призначення. В центрі фабули повісті лежить польсько-український конфлікт у минулому, але в ім'я «синів однієї матері» герой твору закликає забути тяжкі рани минулого, а польським магнатам визнати свої помилки. Дослідник творчості Наталія Цьолик робить слушне резюме про цю повість: «У творі помітно, як автор ніби роздвоюється – то він шляхтич, то він козак, і кожен із них має свою правду... Твір мав показати емігрантам причину втрати незалежності, проаналізувати помилки предків і стати дороговказом майбутнього»¹².

Подібної тематики й інші твори автора: «Козацькі повісті», «Гетьман України», «Українки», «Степан Чернецький», «Кірджалі», «Балачки», «Овручанин», «Анна».

Зближення М. Чайковського із князем А. Чарторийським та

¹² Цьолик Н. Михайло Чайковський: із панича – повстанець, романтик із солдата // Українська полоністика. – № 3-4. – Житомир: Вид-во Житомирського державного університету ім. І. Франка, 2006-2007. – С. 306.

його оточенням сприяло його дипломатичному зросту. Він чільник дипломатичних місій князя до Риму і Стамбулу.

Наприкінці жовтня 1841 року Михайло Чайковський уперше вступив до володінь турецького султана, щоб здійснити свою заповітну мрію: розворушити до боротьби українське козацтво і спрямувати його проти Московії, створити незалежну державу Україну в союзі з Польщею. Його наміри підтримують козаки-некрасівці, козацтво в Добруджі. Йому вдалося зустрітися із останнім запорізьким кошовим Степаном Карагарманцем і дізнатись про руйнування Січі військами Катерини II. У Болгарії М. Чайковський засновує польську колонію і просить свого патрона Адама Чарторийського про направлення вчителів-емігрантів до болгарських шкіл.

Після невдалих спроб емісара М. Чайковського до сербів і угорців схилити їх на бік польських повстанців, А. Чарторийський позбавляє свого улюбленця всіх титулів і опіки. А тимчасом Москва і Відень зажадали від французького уряду заборони Чайковському на одержання паспорта.

Екзильний дослідник творчості М. Чайковського Василь Луків подає подальшу картину його життя: «Розчарований Чайковський спершу хотів їхати до Одеси і здатись на ласку московського царя, але передумав і за порадою Рашід-паші – прийняв магометанство, так, як інші польські емігранти. Висока порта прийняла його прохання і йому надано ім'я Мехмед-Садик. Садик – по-турецьки вірний. Ось так один із найвірніших, а може й найбільш активних людей кн. Адама Чарторийського, Михайло Чайковський, залишився забутиим, без жодної допомоги, на ласці долі»¹³.

Чайковському вдається увійти в двір'я до військового міністра Різа-паші і стати довіреною особою в султана. Під час Кримської війни 1855 –1856 рр. йому доручено командування турецькою дивізією. Після підписання мирного договору займав посаду начальника султанської кавалерії, очищав Балкани від розбійницьких банд.

Уже в Греції до Чайковського дійшла чутка про нове польське повстання 1863 року. Та він негативно поставився до його організаторів, бо вважав, що це „повстання поміщиків – лише

¹³ Луців В. Вказана праця. – С. 440.

протест проти наділу селян землею»¹⁴.

У Стамбулі за новим обрядом мусульманина М. Чайковський вступає в черговий шлюб із віленською красунею Снядецькою, яка теж зазнала переслідувань царського режиму. За дорученням султана в 1867 році Садик-паша (він же Михайло Чайковський) придушує антитурецьке повстання в Болгарії. Показово, що репресії він спрямував проти винуватців утисків – на турецьких адміністраторів. Султан був задоволений його діями і вірнопідданістю.

Та М. Чайковського охоплює туга за отчою землею. Він розчарується у своїх діяннях і просить російського царя Олександра II дозволу на повернення в Україну. Лише 1873 року довгоочікуване помилування прийшло – він навіртається до православної християнської віри. Спочатку поселився в Києві. Тут відбулась пам'ятна зустріч М. Чайковського із самим російським імператором. Монарх не мав на нього зла і навіть згодився бути хрещеним батьком його дочки.

«Але прісна київська публіка не особливо вразила звиклого до бурхливого життя авантюриста. Він самотній бродив по київських парках, навідував православну церкву... Не знайшовши на батьківщині пригод, постарілий авантюрист став заново їх переживати, коли почав друкувати спогади. Чайковський писав багато, але не все було вартісне. Його оповідання у переважній більшості були присвячені опису побуту козаків і придунайських слов'ян». Ось так описував цей період життя М. Чайковського-письменника російський дослідник його творчості Віктор Киркевич¹⁵.

Імпульсивному Михайлу Чайковському наскучило одноманітне київське життя, що й спричинило його переїзд до подарованого російським імператором маєтку Борки, що знаходився в Кролевецькому повіті Чернігівської губернії. Треба зазначити одну суттєву деталь у його життєписі: будучи військовим турецьким генералом, він полишив свою дружину і повернувся на українську землю із чарівною гречанкою. У новому маєтку вона знехтувала

¹⁴ Киркевич В. Волянянин за Дунаєм // Секретные материалы 20 века. – № 1 (177). – 2006. – С. 21.

¹⁵ Киркевич В. Волянянин за Дунаєм // Секретные материалы 20 века. – № 1 (177). – 2006. – С. 21.

свого вісімдесятирічного старця, надававши перевагу молодому управителю маєтку. Гордий шляхтич не зміг винести такої наруги рогоносця: впав у пияцтво і на 78 році життя застрелився...

Його ім'я в житті і літературі неоднозначне. Після себе Михайло Чайковський залишив дванадцять томів художніх і публіцистичних творів. Про значення його творчого доробку українська дослідниця Наталія Цьолик вірно підмітила: «Він видав найцінніший і найоб'ємніший матеріал своїх спостережень із молодості. Якби література для Чайковського стала головною справою життя – то хто зна, можливо, він став би великим творцем повісті, адже мав для цього багато можливостей»¹⁶.

Як підсумок всьому сказаному, хочу навести слушні думки російського академіка Євгена Тарле у книзі «Кримська війна» про нашого земляка: «Дивною був людиною цей Михайло Чайковський. Фантазер, дилетант, інколи як захоплений польський патріот, або як оригінального типу українофіл, що мріяв про якусь польсько-українську республіку, людина з благородними поривами, але разом з тим здатний іноді на неочікувані і некрасиві вчинки»¹⁵.

Та не будемо з погляду сучасності суворо оцінювати літературний доробок і авантюрні пригоди їх автора. Літературна творчість митця слова Михайла Чайковського гідна уваги і вивчення представниками трьох слов'янських літератур: польської, української і російської. Помітний його внесок у польську, французьку і російську публіцистику. Ось таким ми бачимо легендарного нащадка роду українського гетьмана Брюховецького, нашого славного волинянина, який безперечно любив свою малу батьківщину і шанував своїх предків.

¹⁶ Цьолик Н. Михайло Чайковський: із панича – повстанець, романтик із солдата // Українська полоністика. – № 3-4. – Житомир: Вид-во Житомирського державного університету ім. І. Франка, 2006-2007. – С. 308.